

Syssel - Amt - Birk

Af **Bent Rasmussen**

Man mener, at Jylland allerede i vikingetiden var opdelt i sysler, i alle tilfælde var dette sket, inden kong Harald samlede Danmark, men de blev ved at bestå længe efter hans tid. Kun Jylland var indtil kongetiden delt i sysler*) — ialt 11 var der. Vi kender endnu navne som Vendsyssel, Hardsyssel o. s. v.

Syssel betyder det samme som det engelske shire \varnothing : grevskab, så det er sikkert jorddrotterne, næsekonger, der har samlet hver sit syssel.

Samsø hørte ind under Åbo syssel — navnet Åbo hidrører nok fra de mange åer i dette syssel, der strakte sig fra egnen syd for Randers til nord for Horsens, mod vest ud til den jyske højderyg og mod øst til Kattegat.

Tunø hørte i øvrigt også med hertil.

Hvert syssel havde sit sysselting, hvor der foretoges skødnin-
ger, lysninger, og stridigheder blev afgjort. Sysselmanden udpe-
gedes, efter at Danmark var samlet, af kongen. Sysselet var delt
i flere herreder (hærudredning), som skulle udrede mandskab
til leding, og de stod da under en fælles anfører.

Et herred var således både et juridisk og et militært område.
På herredstinget fandt retspleje sted. Til dette var der en af
kongen udnævnt herredsfoged, men tillige, ifl. Jyske Lov, be-
skikkede kongen 8 selvejere som sandemænd. De skulle edelige

*) I sysselbogen (udk. 1931) nævner Gravlund paa Sjælland Medelsyssel, østre syssel, vestre syssel og det søndre syssel omfattende det sydligste Sjælland og Lolland-Falster.

afgøre bevisspørgsmål i større voldssager, sager om kirkens jord og markskelssager. I et gammelt gulnet dokument fra Skanderborg distrikt fandt jeg en markskelssag ført frem fra herredstinget til 8 sandemænd. Det var angående Galten Krat. De 8 mænd „rebede“ (målte) op og efter mange overvejelser og forhandlinger fik de det — forhåbentlig — retfærdigt fordelt. Under skelpælene blev lagt kul og flint, hvilket der skal ifl. Christian V's danske lov, thi kul og flint er uforgængelige, så man eventuelt senere let kunne konstatere skellene — om nogen skulle komme ind over naboens område.

Sandemændene (kommer af ordet sande \varnothing : sandhed) var egentlig at betragte som nævninge; men tiden førte med sig, at de senere kom til at afsige egentlige domme, som de skulle kunne bekræfte rigtigheden af ved ed.

Dommen kunne indankes for biskoppen og bedste bymænd. Fandtes deres afgørelse urigtig, eller dersom de nægtede at sværge på dommens rigtighed, kunne de miste deres boslod.

I Valdemarstiden kom Samsø ind under Kalundborg slots forlehning, men øen kom også dermed under Kalundborg amt, medens man i gejstlig henseende blev ved Århus stift. Samsø var allerede den gang en frodig plet. Man husker, at dronning Berengaria skal have bedt om Samsø som morgengave. Hun fik ikke sit ønske opfyldt, men da Christian I i 1449 holdt bryllup med dronning Dorothea, skænkede han hende Samsø som livgeding (som gave i hendes levetid).

I alle tilfælde ved vi, at Samsø i middelalderen i verdslig henseende kom ind under Kalundborg slot, med hvilket øen så ofte var samlet under een forlehning. Noget bestemt år for denne ændring kan ikke angives. Det må være sket før 1424, da følgende tingsvidner blev udstedt på Samsø landsting i overværelse af fogeden på Kalundborg slot Torben Jensen.

Allæ Mæn, thettæ Breff se oc høre læset, hielser Nis Nielsson, Foghed paa Samsø, Bothelff Krabbæ i Ørbye, Nis Jeppsson i Tranberg, Per Jensson i Pilemarkælile, Nis Æsbernson i Thundorf, Olrick i Thoftæberg, Longæ Beynt (Bent) i Staffnæs (Stavns) oc Lassæ Jeppsson i Bætszer ewinnelige meth Guth!

Kungøre wij allæ Men, nærværindhe oc tilkomende, at æfter vores Herres

Aar Tusende Firæhundrede oc Thyugæ po thet fiærde Aar, then Mandaug næst fore Sancte Clæmetz Daug tha war Torben Jenssøn Foghet po Calundborg, po Sampsyoes Landzting oc then Daug wtmeltis VIII skæligæ Dandemen i eth fwlt Thingswitne, sosom war: Hans Skoltæ oc Tomæs Tostæssøn i Longæmarkæ, Olaff Trwælsson oc Jon Jenssøn i Bætszer, Jes Beyntssøn oc Trwæls Skræder i Othensberg (Onsbjerg), Trwæls Kelssøn oc Pæther Michelssøn i Thundorph (Tanderup).

Thissæ forneffnde gode Men wtginge off Thinget oc kome in igien, oc witnædhe po theres Siæl oc Sannede, at thet halffue Boel Jordhe som Her Powæl Michelssøn Prest haffuer hafft i Bæzer Sogn i XXIII Aar, thet hørær Kronen til, oc ænghen annen Man, oc then annen halffuæ Boel Jordæ, som Hr. Jens Beyntssøn Prest haffuer hafft i XXVI Aar i Othensberg Soghn, thet hørær oc Kronen til oc ænghen annen. Oc sagde the, at alt thet the haffuæ hafft then same Jord, sidhen Biscop Boo (i Aarhus) skildæs wiet Landet sosom ær Sampsø, tha haffuæ the hafft thet mæth Wræthe, for thij at thet war hwart Aar illet oc forbudet, sidhen Biscop Boo skildæs wiet Sampsø opinbare po thet forneffnde Thing, at the forneffnde two Prester skuldæ æijnthæ beware meth then samme Jord, wthen (uden) meth Konungz Foghets Mijne, thog haffue the thæt æij thess hældher giorth. Item witnædhe the, at the two halffue Boel Jorde haffuæ wareth lueghe (liggende) til Kronen, annet kan man hwærken spøre æller widhe.

Thettæ hørda wij oc soghæ vpo forneffnde Thing, oc thet witne wij meth worris Incigle (segl) hengænde fore thettæ Breff oc mangæ gode Men nærværendis.

Datum, Anno, die & loco supradictis

Desværre kan jeg ikke finde hvilke ejendomme eller jord, der er tale om.

Samsø havde den gang sit eget „landsting“ (ø: herredsting), hvor øens foged præsiderede, men hvad tid Samsø mistede denne overinstans er uvist.

Frederik den Anden udsteder den 22. juli 1582 et åbent brev til samsingerne, der betegnes: „Vore Undersaatte, wore oc Cronens Bønder oc Tienere oc meenige Almue paa Vort Land Samsø“. Dette er fremkommet i anledning af klager over, at de — imod gammel sædvane — nu skulle søge til Viborg landsting med deres retssager, skønt de fra gammel tid selv på deres eget ting havde fået pådømt alle stridigheder og derefter indanket dommen for lehnsmanden på Kalundborg slot.

Da den nye ordning var samsingerne til meget besvær, stor

bekostning og tidsspilde, befalede kongen, at „hvis Sager, som fornefnede Vore Undersaatte paa Samsø imellem dem self indbyrdis eller oc om Manddrab, om Trolddoms Sag eller slige andre sager som med „Nefn oc Toug“ (tangknibning og rebtamp) skulle forfølgis, skal først paa deres eget Herredsting paa Øen paadømmes, dog, hvis da nogen ej er tilfreds med den afsagte Dom, skal den indankes for Lehnsmændene paa Kalundborg Slot, som skal have fuldmagt til at dømme, fordele, adskille og afsige, hvis Jysk Lov og Ret er, efter som han vil ansvare for Gud og være bekiendt for Os“.

Man lægge mærke til, at der udtrykkelig henvises til Jyske Lov.

„Hvis Samsingere ikke var tilfreds med Lehnsmændens Dom, skulde det være dem frit at indstævne samme Dom, som Landsdommers Dom for os og vorres Elskelige Danmarckis Riiges Raad til almindlige Herredage og der sin Ret at forsøge og udføre og ikke paa andre Steder eller videre udi Sagen at appellere . . .“

Det synes, som klagen fra Samsingerne så vel som kong Frederik II.s reaktion herpå er indledningen til det, der, i alle tilfælde lidt senere skete, nemlig, at Samsø fik sit birketing.

Hvad er et birk?

Birk er betegnelse for de mindre, fra herreder udskilte retskredse, som fik birketingsted. Sproglig set er ordet birk et låneord fra frisisk og betyder retskreds. Et birk er altså en fra herredet udskilt landjurisdiktion.

Der fandtes oprindeligt tre slags birk, nemlig: 1) kongelige som nordre og søndre birk, 2) gejstlige — som imidlertid snart forsvandt — og endelig 3) adelige birk som Samsø, Frijsenborg o. s. v.

— Hvad var nu grunden til at sådanne landjurisdiktioner oprettedes?

I almindelighed kan man sige, at et birk oftest oprettedes p. g. a. stedets noget afsides beliggenhed — dette sidste må i høj grad være tilfældet med hensyn til Samsø i forhold til Kalundborg amt.

Hvad år

Samsø birk

er oprettet, kan ikke med sikkerhed siges; men den ældste tingbog fra 1657—1661, der er autoriseret på Kalundborg slot af lehnsmanden Hans Lindenow den yngre, gift med kong Christian IV.s datter Ulrikka Augusta, og kaldes „Samsø Herreds Thingbog“, nævner kongelig Majestæts ridefoged Jens Bruun i Søllemarksgaard som lehnsmandens stedfortræder på Samsø ting, medens en herredsfoged og en tingskriver varetager rettens gang.

Det synes dog temmelig sikkert, at *Samsø birk* oprettedes i 1661, samtidig med, at Samsø i nævnte år tilskødedes Joachim von Gersdorff.

Ejeren af Samsø fik ret til at udnævne birkefogeder, hvis rette overdommer var Viborg landsting. Samsø kom dermed til at høre under Viborg med overretssager indtil retsreformen af 1919.

Retshandlingen foregik ellers på samme måde som på det tilsvarende herredsting. Der var 8 sandemænd ved retsafgørelser.

Det er en ejendommelighed, at man gennem tiderne ikke helt har afbrudt forbindelsen med Jylland — overretten f. eks. — thi dersom een skulle stejles, „stryges til kagen“ eller halshugges, gik der bud efter „Mestermanen“ (bøddelen i Århus).

Samsø har fra de tidligste tider været en eftertragtet ø, snart under private adelige ejere, snart under kronen.

Man erindrer, at dronning Berengaria ved sit bryllup med Valdemar den Anden (Sejr) ønskede Samsø som morgengave. Det fik hun ikke, men kong Christian den Første skænkede i 1449, da han holdt bryllup med dronning Dorothea — Christoffer af Bayerns enke — hende Samsø og Kalundborg til livgeding. Efter hendes død faldt det igen tilbage til kronen. I 1546 blev såvel Kalundborg som Samsø overdraget den på Sønderborg slot fangne Christian den Anden til fremtidigt opholdssted og underholdning. Han skulle nyde alle indtægter, men forsørge lehnsmanden og tjenerne med „all Nødtørft“, men efter hans død skal „Slaat og Læn“ igen følge kronen.

Samsø hørte så ind under kronen til efter freden i København 1660, da kong Frederik den Tredie afstår Samsø til forannævnte Joachim Gersdorff, men da denne døde i april 1661, udstedtes skødet til hans arvinger, og det blev datteren Magdalene Sybille, gift med generallieutenant Jørgen Bielke, der overtog godset med alle „herligheder“ — deriblandt nævnes alle Samsøs 325 bønder.

Her står bl. a.: „Och haffner wij aff Synderlig Kongl. Gunst och Naade dennem beuilget och Samtocht at maa til Justitiens Administreren Stiffte och Enredte paa fornf. Øe och Land Sambsoe It Birch, och dend udj alle Maader Niude och beholde med alle saadanne friheder, som andre Eldgamle Bircher herudi Riiget haffuer och Niuder, Saaledes att Sahlig Hr. Joachim Gersdorffs Arffuinger och deres Efterkommere maa herefter haffue Magt til at sedte och forordne Birchefougder til fornf. Birch paa Ø och Land Sambsoe aff Arrildstiid beliggende och dertil horige Bønder schal søge och haffue deres Redte Wernething, och der en-huer at gjøre och Wederfahres, lide och undgielde efter Tiltale och giensvar, saasom sædvanligt och udi alt saaledis Justitien efter Landets Lov och Statuter tilbørligen och forsuarligen at Administrere, och saadan Høyhed och Bircherettighed altiid at følge dend, som Søllemarcks gaard Ejer och besidder, och schal bem. Birkets Redte Offuerdommer hereffter være Wijborrig Lands Thing“.

Her står altså, at der oprettes et birk, som skal have alle de samme rettigheder som landets andre birker.

Lehnsbesidderen udnævner birkefoged — Samsø er værning (underret), Viborg (overret).

Ifølge forannævnte skøde fik Joachim Gersdorffs arvinger og deres efterkommere „jus patronatus“ til alle fem kirker „som wij och frembefahrne konger udi Danmark och Norge det hidindtil Nødt och hafft haffuer, saaledes at de skall och maae tilige med Vorriss Anparttiende lade annamme och oppebærge Kirckens Anpart Korn och Queg-Tiende. Item (ligeledes) Herligheden til Præstegaarde och Daigne Bollerne (Boel og bosted) saavelsom ald anden Kirckens aarlige Indkomst och sielff kalde

Præster og Deigne“. Lehnsherren blev altså tiendeejer og skulle ved disse afgifter „forsuarligen ved Magt holde“.

I skødet findes også en anmærkning, at kongens anpartttiende (en trediedel) til „Bedtser och Onsbjerg sogne nyder och beholder bisen udi Aarhus fremdelis til sin Underholdning — dog skal kirkerne ud af deres tiender forsvarlig holdes“.

På Samsø nævnes i 1674, da Peder Griffenfeld overtog den: Kaalby 28 gårde, Pillemarklille (Permelille) 10, Haardmark 14, Krogsgaard 2, Store Pillemark 25, Tandrup 11, Selsinggaarde 4, Onsbjerg 22, Wastrup 2, Toftebjerg 11, Staufns 5, Aalstrup 6, Betser 19, Langemark 18, Tourop 9, Trandbjerg 10, Brøndbye 31, Ørbye 29, Mørup 16 og Nordbye 55, ialt 325.

Desuden vicariat og mensalgårde: Østerbye 10 gårde, Aggerup 2, Onsbjerg 2, ialt 14, så der på Samsø på nævnte tidspunkt i århundreder har været 339 gårde. De sidstnævnte 14 gårde har fulgt provsterne og præsterne til Onsbjerg og Bedtser sogne. Vi har altså herigennem viden om, hvor mange gårde, der fandtes på øen indtil udskiftningen, men hvorledes med husmændene eller „inderster og standsvende“. Grevskabet havde 464 husmænd — lejehusmænd og standsvende, der havde 1 td. land eller to, for hvilken de betalte leje eller fæstepenge. Desuden skulle de gøre lidt hoveri; men da der dengang kun hørte to gårde til grevskabet, nemlig Søllemarksgård (nu Brattingsborg) og Bisgaard, betød dette ikke så meget. De andre gårde, som Hjalmargård, Vestborggård, er inddraget jord, da greven solgte gårdes jord til bønderne fra livs- til arvefæste eller selveje.

Jorddrotten havde da lov at inddrage 1 td. hartkorn for hver otte, han solgte. Foruden de nævnte husmænd var der jo indersterne eller indsidderne, som oftest havde fået lidt jord til at bygge deres lerklinede våning og med lidt plads til grønne-gård — vi ville vel kalde det for urte- og blomsterhave. De gjorde derfor tjeneste hos bønderne i årets travle tider som ved forårsplojningen, høsten og senere tærskningen på laden. Men de fleste havde tillige et håndværk. Det var i mange tilfælde deres hovederhverv. Om morgenen måtte han op „tre timer før da-

gen“ for at kunne lave noget arbejde hjemme på marken, inden han drog af sted til sin arbejdsgiver. Sent var det, inden han kom hjem, hvor han så måtte gøre „et bed“ i bedriften.

Befolkningstallet var ikke videre svingende — dog noget stigende, så der for 150—200 år siden var 3500 mennesker på øen.

Efter de fremmedes udsagn, der kommer til Samsø, hvad enten det er biskopper, professorer eller landøkonomer, skildres befolkningen i meget rosende adjektiver. På eet område — det juridiske — er de vist mere trættekære end andet steds, så birket har en umådelig mængde sager til behandling — ofte for os at synes ganske ubetydelige ting, f. eks. om en bestemt due var en han eller hun. En flere gange straffet person, Jochum Jørgen fra Pillemark, stod i 1836 for retten anklaget for at have stjålet en gås. Han var ugift. Flere gange havde han været straffet. Han måtte over for birkedommer Søren Bay indrømme, at han havde stjålet en gås. Birkedommeren, som gerne ville hjælpe ham fri for den flereårige tugthusstraf, som han p. g. a. tidligere forseelser og straffe stod til, sagde: „Det var vel ikke en vildgås, du havde fundet ved dammen, Jørgen?“ „Jo, hr. birkedommer.“ „Ja, skriv så, at det var en vildgås,“ dikterede Bay til skriveren, Morten Truelsen — og dermed slap Jochum Jørgen ud af den klemhærke.

Skal i øvrigt ikke komme nærmere ind på de mere eller mindre interessante sager; thi derom kan man se i et par tidligere artikler af mig i Hist. Samf. årbog. Det samme er tilfældet m. h. t. birkedommerne, men bringer en kort fortegnelse, flere af dem har efterkommere på Samsø.

Den første birkeskriver og birkefoged var ridefoged Thomas Friis, nemlig fra 1661, da birket oprettedes, men i alle tilfælde 1668—1674; Hans Mouridsen 1688—1717; Chr. Merchell 1717—1726, Hans Thomasen 1726—41, Anders Dørup 1741—54, Thor Rud 1754—55; Hans Christian Lips 1756—77, Jens Astrup 1777—95; Lars Petersen 1795—1817; Søren Bay 1817—48; Peder Jessen Broder Feddersen 1849—56. Han er den første i rækken af staten udnævnte birkedommere, thi ved 5. juni grundloven af 1849 paragraf 93 ophævedes den private birkeret, men nav-

net Samsø birk beholdtes til retsplejeloven kom i 1919, så nu hører Samsø ind under Kalundborg købstad m. v. Samsø er altså med under „med videre“.

I de 70 år, 1849—1919, havde Samsø altså birkedommere udnævnt af kongen. Fra 1661—1849 birkefogeder udnævnt af lehnsherren.

Birkedommeren var både anklager og dommer, men ved den nye retsplejelov adskilte man — til betryggelse for retfærdigheden — anklage- og domsmyndighed — og tillige igen indførtes nævninge og meddomsmænd, som man vel kan betegne sandemændene for.

Til slut skal vi nævne birkedommerne på Samsø:

1. Peter Jessen Broder Feddersen 1849—56, boende i Torup.
2. Adolph Emmanuel Conradt Eberlin 1856—66; købte den nuværende dommerbolig i Tranebjerg, der var opført af læge Paludan.
3. Ernst Heinerich Hermann Schubarth 1866—78.
4. Holger Ludvig Theodor Olrik 1878—1882.
5. Niels Øllgaard Kampmann 1882—87.
6. Carl Ewald Rothe 1887—95.
7. Poul Svejstrup 1895—1901.
8. Hans Christian Adam Glud 1901—03.
9. Henrik Emil Brendstrup 1903—12.
10. August Ludvig Bührsch 1912—1. okt. 19.

Kilder: Skøde af 1661, Dsk. Magasin III.
 Retsprotokoller m. v.
 Fr. Poulsen: Samsø.
 Bent Rasmussen: Samsø, Holb. Amts hist. Samf.